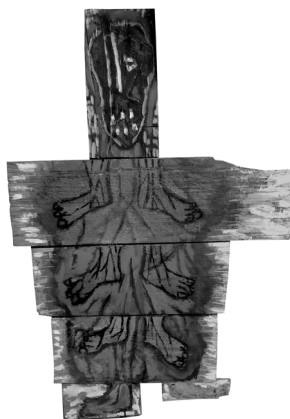

ROMSICS IGNÁC

A RENDSZERVÁLTÁS OKAI ÉS HÁTTERE

Szekfű Gyula és mások 1946–47-es pesszista jóslataira¹ rácáfolva a Szovjetunió kelet-közép- és délkelet-európai hegemoniája nem évszázadokig, hanem csak 45 évig tartott. A szovjet uralom 1989–90-es megszűnése együtt járt a Magyarországra és a térség más országaira 1945 után rákényszerített életkeretek radikális megváltoztatásával. A II. világháború után a szovjet érdekszférában a magántulajdont állami és társadalmi tulajdon, a piaci szabad versenyt tervgazdálkodás, a politikai pluralizmust egypártrendszer, a szellemi sokszínűséget a marxizmus hegemoniája váltotta fel. Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején egy ugyanennyire mélyreható belső átalakulás vette kezdetét a régióban, csak éppen fordított irányban. Ekkor az állami és társadalmi tulajdon magánosítására, a központi tervutasításos rendszer lebontására és a piac szerepének rehabilitálására, az egypárti diktatúra többpárti parlamentarizmussal való felváltására, a szellemi életben pedig a legkülönfélébb irányzatok intézményesítésére és szabad versengésük feltételeinek a biztosítására esküdtek fel az állampárti vezetők helyébe lépő új elitek. Ezek az összefoglalóan rendszerváltásnak vagy rendszerváltozásnak nevezett folyamatok azóta Magyarországon és a régió minden más országában lezajlottak. A világtörténelem legtöbb nagy fordulatához hasonlóan ezt az átalakulást is több külső és belső tényező összetalálkozása és ezek egymásra hatása idézte elő. Alapvetőnek a nemzetközi erőviszonyok át-

Az azóta eltelt időszak megítélése különböző. 1989 történelmi jelentőségéhez, amelynek lényege a kádári „puha” diktatúra összeomlása és a demokratikus átmenet játékszabályainak a kidolgozása volt, azonban semmi kétség sem férhet.

rendeződése, vagyis a II. világháború vége óta tartó szovjet–amerikai rivalizálás amerikai győzelemmel történő befejeződése tekinthető. Ugyanilyen, de legalábbis ehhez hasonlóan fontos szerepet játszott azonban az állami és társadalmi tulajdonon alapuló központi tervgazdálkodás történelmi veresége is a magántulajdonra és a piaci mechanizmusok automatizmusára épülő kapitalizmussal szemben. S végül nem maradhatnak említés nélkül azok az egyéni kezdeményezések és belső társadalmi mozgalmak sem, amelyek a kínálkozó lehetőségeket kihasználva, sőt azokat olykor megteremtve belülről bomlasztva és/vagy reformálva járultak hozzá a változáshoz.

A külpolitikai dimenzió

■ A szovjet–amerikai rivalizáció gyakorlatilag a II. világháború befejeződése óta tartott. A Kelet-Közép- és Délkelet-Európában kialakított szovjet hegemoniát, amely létrejöttének erőszakossága miatt ellentmondott az 1945-ös jaltai megállapodás demokratikus szellemének, az Egyesült Államok elvileg sohasem ismerte el legitimnek. Hallgatólagosan, a mindennapok gyakorlatában viszont egyre inkább elfogadta, és megbékélt vele. Ez a „reálpolitikai” megközelítés az 1970-es évek első felében, Richard Nixon elnöksége (1969–1974) és Henry Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadósága (1969–1976) idején jutott tetőpontra. A Kongresszusnak készített 1970. februári jelentésében Nixon, illetve külpolitikai stábjára a szovjet táborral kapcsolatos felfogását és céljait így összegezte: „Az Egyesült Államoknak nem szándéka a Szovjetunió legitim biztonsági érdekeit aláásni. A modern technológia fejlődésével kétségkívül elmúlt az az idő, amikor Kelet-Európa kihasználásával bármely hatalom stratégiai előnyre tehetne szert a Szovjetunióval szemben. [...] E megfontolás alapján az Egyesült Államok Kelet-Európa országait szuverénnek tekinti. [...] Készen állunk arra, hogy a kapcsolatok fokozatos normalizálása érdekében tárgyalásokba bocsátkozzunk a kelet-európai nemzetekkel.”²

Ez a Szovjetunióval és Kelet-Európával szembeni békülékeny és megengedő amerikai külpolitika Jimmy Carter 1977 és 1980 közötti elnöksége alatt kezdett megváltozni. Az új elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, a lengyel származású Zbigniew Brzezinski, számos nyilatkozatában és belső tájékoztatójában tette nyilvánvalóvá, hogy a „Kelet-Európával szembeni nyájas érdektelenségnek” vége; hogy az Egyesült Államoknak legalább akkora érdeklődést kell tanúsítania Kelet-Európa iránt, mint amekkorát a Szovjetunió mutat Latin-Amerika iránt; s hogy a „kommunista rendszeren belüli változás előmozdítása érdekében” nemcsak az egyes országok hivatalos vezetésével, hanem a „lojális ellenzék képviselőivel, liberális értelmiségiekkel, művészekkel és egyházi vezetőkkel” is fejleszteni kell a rendszeres kapcsolattartást.³

A „politikai változás tudatos bátorításának” egyik bevált eszköze a müncheni Szabad Európa Rádió volt, amelynek növelték a költségvetését, és amelyet hatékonyabb propagandára ösztönöztek. A másik pedig az 1975-ös helsinki megállapodás emberjogi dimenzióinak (ún. Harmadik kosár) komolyabban vétele. Sok egyéb kikötés mellett ez az egyezmény ugyanis azt is kimondta, hogy „A részt vevő államok tiszteletben tartják az emberi jogokat és az alapvető szabadságjogokat, beleértve a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és meggyőződés szabadságát, amely mindenkit megillet, nemre, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül”.⁴

Ronald Reagan 1981 és 1988 közötti elnöksége alatt folytatódott a szovjet táborral szembeni emberjogi offenzíva. „Az emberi jogok – olvasható a *State Department* 1981 végi állásfoglalásában – külpolitikánk lényegéhez tartoznak.” Ezek „biztosítják számunkra a legjobb lehetőséget annak kifejezésére, amiben a szovjet blokkal végtére is vitában állunk”. Sőt nemcsak folytatódott az ideológiai konfrontáció, hanem általánosabb értelmezést is kapott. A szorosán vett emberjogi problematikát a közismerten és elkötelezetten antikommunista Reagan az általános polgári és politikai jogok védelme irányába terjesztette ki. Az Egyesült Államoknak – fejtette ki például 1982 nyarán Londonban – nem egyszerűen a Szovjetunióban és másutt tapasztalható emberjogi sérelmek orvoslása a feladata, hanem a „demokratikus infrastruktúra” létrehozása, illetve erősítése, vagyis egy új „keresztes háború a szabadságért”, hogy a marxizmus-leninizmus oda kerüljön, ahová való: a „történelem szemétdombjára”.

A Reagan-adminisztráció által meghirdetett „keresztesháború” céljainak elősegítése érdekében jött létre 1983 decemberében a *National Endowment for Democracy*, vagyis az Országos Alapítvány a Demokráciáért elevezésű washingtoni szervezet. A CIA és a Külügyminisztérium helyett, ám velük együttműködve a továbbiakban elsősorban ez támogatta azoknak az országoknak a pártjait, szakszervezeteit, újságjait, könyvkiadóit, valamint egyéb szervezeteit és intézményeit, amelyekben „a demokrácia gyenge lábakon állt vagy nem létezett”. A kelet-európai ellenzéki csoportok közül az egyik legfőbb támogatót a lengyel Szolidaritás, illetve ennek földalatti kiadói és terjesztői hálózata volt, amely egyebek mellett „másoló és nyomdai felszereléseket” kapott. Kisebb mértékben, de a magyarországi „független csoportok” ugyancsak részesültek különböző juttatásokban.⁵

A két szuperhatalom rivalizálása az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján a fegyverkezési verseny terén is új szakaszba érkezett. A Szovjetunió 1979-ben 150 új SS-20-as rakétát telepített a Varsói Szerződés tagállamainak területére, és az év végén megszállta Afganisztánt. A NATO, illetve az Egyesült Államok erre 500 Pershing és cirkáló rakéta nyugat-európai rendszerbe állításával, valamint az ún. csillagháborús terv, vagyis az űrbe telepített védelmi rendszer (SDI) kifejlesztésének a bejelentésével válaszolt. Washington célja ezzel az volt, hogy a jóval kevésbé hatékony szovjet gazdaságot, illetve csak a fogyasztás tartós és drasztikus visszafogása révén versenyképes szovjet hadiipart teljesíthetetlen feladatok elé állítsa. „Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert – nyilatkozta ezzel kapcsolatban maga Reagan 1985-ben –, amely – amennyiben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségyszerűen csődbe viszi a Szovjetuniót.”⁶

A szovjet vezetés érzekelte a válságot, ám a válaszával késlekedett. A problémákkal való nyílt szembenézés egészen 1985. március 11-ig váratott magára, amikor Mihail Gorbacsov személyében 54 éves, tehát szovjet mércével mérve rendkívül fiatal és döntésképes személyiség került a Kreml élére.⁷

Gorbacsov egyik legfontosabb törekvése a nemzetközi feszültség, illetve a szovjet–amerikai ellentét csökkentésére, és ezáltal a szovjet gazdaság tehermentesítésére irányult. A hivatalba lépését követő hónapokban számos jól hangzó kezdeményezéssel hívta fel magára a világ figyelmét. 1985. április 8-án bejelentette az SS-20-as rakéták telepítésének felfüggesztését, majd augusztus 6-án, a hirosimai atomtámadás évfordulóján a földalatti kísérleti atomrobbantások moratóriumát. Közben különböző propagandaanyagokat adatott ki a csillagháborús tervek globális veszélyességéről, és diplomáciai úton jelezte: az amerikai

kísérletek leállítása fejében kész 30 %-kal csökkenteni saját stratégiai fegyverzetét. E gesztusaival és javaslataival mintegy beismerte, hogy a szovjet gazdaság nem bírja elviselni a fegyverkezési versenyt, az afganisztáni háborút és a belső szociális válság egyidejű terheit.

A szovjet kül- és katonapolitika újragondolásával párhuzamosan Gorbacsov jelentős belső reformokat is elindított. Elgondolásainak középpontjában a gazdaság dinamizálása (*uszkozrenyije*) állt. A gazdaság dinamizálását, majd később reformját (*peresztrojka*) Gorbacsov kezdettől fogva összekötötte a nyílt beszéd, a kritika és a vita, illetve az „átláthatóság” (*glasznosztj*) pártolásával. Az addigi szovjet gyakorlathoz képest talán ez volt a legnagyobb újítása. Gorbacsov maga ezt ugyan csak az állami és a pártbürokrácia nehézségeinek és visszaéléseinek a leleplezésére szánta, a szovjet értelmiség azonban hamarosan az egész szovjet múlt és jelen kritikus átértékelésévé szélesítette. A *demokratizácija*, vagyis a politikai intézményrendszer reformja 1987-től képezte a *peresztrojka* részét. Az új választójogi törvényt, melynek lényege a lakosság által történő többes jelölés volt, 1988. december 1-én fogadták el, s teljes körűen az 1989. márciusi parlamenti választásokon alkalmazták először. Az eredmény várható, mégis megdöbbenő volt. Az addigi notabilitások közül igen sokan kiestek. Megválasztották viszont Andrej Szaharovot, az ország legismertebb és éveken átüldözött polgárjogi vezetőjét, valamint Jevgenyij Jevtusenko és Csingiz Ajmatov író. A szavazatok 89%-ával ekkor került Moszkva élére Borisz Jelcin is.

Az 1980-as évek végéig Gorbacsov minden jel szerint őszintén hitte, hogy a katonai terhek csökkentése, a gazdaság dinamizálása, a társadalom felrázása, s végül a politika rendszer reformja révén a Szovjetunió lélegzetvételhez juthat, s az új alapokról elindulva megszilárdíthatja külsőleg és belsőleg egyaránt megrendült helyzetét. A szovjet blokk belső kohéziós erejét és a keleti-európai szovjet rendszerek legitimációs tartalékait ugyancsak túlbecsülte. Feltételezte, hogy a *peresztrojka* révén a bajok ezekben az országokban is leküzdhetők lesznek, s a szocializmus visszanyeri vonzerejét. A lengyel és különösen a magyar reformtörekvéseket, amelyek minden téren a szovjet kezdeményezések előtt jártak, ezért nemcsak eltűrte, hanem kifejezetten támogatta a helyi adottságokat figyelembe vevő politikát. Gorbacsov készen mutatkozott az ún. Brezsnyev-doktrína felülvizsgálatára, és a Kelet-Európában állomásozó szovjet erők részleges visszavonására is. Ezt először az ENSZ 1988. decemberi ülészakán elmondott beszédében jelentette be.⁸

Az amerikai aktivitás, a Szovjetunió gyengesége és Gorbacsov engedékenysége jelentősen növelte a kelet-európai országok mozgásterét. A belső gazdasági problémák ugyanakkor a rendszer legitimitását, vagyis elfogadottságát rendítették meg.

A gazdasági nehézségek

■ 1956 és 1980 között a magyar KSH adatai szerint az egy főre jutó magyarországi GDP 3,7-szeresére, a legújabb nemzetközi számítások szerint 2, 3-szorosára nőtt. 1980 és 1988 között viszont csak 1,2-szeresére (KSH), illetve 1,1-szeresére (Maddison). Vagyis míg az 1960-as és 70-es években évi 3-6%-os növekedést valószínűsíthetünk, addig az 1980-as évek első felében már csak 1-2%, majd az évtized második felében már csak 0, 5% körülit.⁹

A kialakulóban levő gazdasági válság elkerülhetetlenné tette az áremeléseket. Először – 1974 őszén – az üzemanyag és a fűtőolaj ára emelkedett, majd 1976-

ban a hús, 1977–78-ban a kávé, a déligyümölcs és az egyéb „luxusjellegű” élelmiszerek, 1979-ben ismét az olaj – 75%-kal! – és – 50%-kal! – a kenyér ára. És ettől kezdve szinte mindené és minden évben... 1975 és 1985 között az átlagos árszínvonal közel megkétszereződött, miközben az azt megelőző tizenöt évben csak 20%-kal emelkedett. Az áremelések jövedelemcsökkentő hatását a kormány – legalább részben – béremelésekkel kompenzálta. Ezek, valamint a külkereskedelmi deficit és a gazdaság általános veszteségeinek fedezésére nagy összegű külföldi kölcsönöket vett fel. Az ország nyugati adósságállománya 1970-ben még csak bruttó 0,8 milliárd dollárt tett ki. 1975-re ez 3,1, 1980-ra pedig 9,1 milliárdra emelkedett, tehát több mint megtízszereződött. 1970 és 1980 között a fogyasztásra és beruházásokra fordított összegek évi átlagban 2,2%-kal múlták felül azt, amit a gazdaság megtermelt. A deficit, illetve a túlköltekezés aránya 1978-ra 5%-ra szökött. Ebben az évben fordult elő először, hogy az exportbevételek már a felvett hitelek kamatterheit sem fedezték, s ennek következtében az adósságszolgálatokat is csak újabb hitelből lehetett teljesíteni. A törlesztő részletek és kamatok fizetése többször idézett elő kielezett helyzetet. 1982-ben például a Nemzetközi Valutalaphoz és a Világbankhoz való csatlakozás, s a tőlük kapott gyorssegély mentette meg az országot a csődtől.

A kormány részben hitelekből finanszírozott életszínvonal-politikájának köszönhetően 1975 és 1979 között a reálbérek – ha jóval mérsékeltebben is, mint a megelőző két évtizedben – még mindig emelkedtek, s csak 1980 és 1985 között kezdtek stagnálni, majd csökkenni. Az 1950-est 100-nak véve a reálbérek átlagos szintje 1978-ra 251%-os értéket ért el. 1985-re viszont visszaesett 233%-ra, 1988-ra pedig 225%-ra. A reáljövödelmek azonban, amelybe a különböző szociális juttatásokat is bele kell érteni, csökkenő ütemben ugyan, de egészen 1987-ig nőttek. A hanyatlás e téren csak 1988-ban kezdődött.¹⁰

Az egyre inkább hiteleken nyugvó szociálpolitika és a különböző túlmunkákkal megszereshető kiegészítő jövedelmek az emberek túlnyomó többsége előtt sokáig elfedték a helyzet súlyosságát. Pontosabban azt hitték, hogy ügyeskedéssel és az önkizsákmányolás fokozásával ellensúlyozni tudják annak negatív következményeit. A gazdasági válsághoz társadalmi és politikai válság – eltérően például Lengyelországtól és Romániától – az 1980-as évek közepéig Magyarországon ezért nem társult. A tömegelégedetlenség olyan látványos kitöréseinek, mint amilyen a Zsil-völgyi bányászok 1978-as s a lengyelországi munkások 1980–1981-es sztrájkjai és demonstrációi voltak, Magyarországon a jelei sem mutatkoztak. Arról tehát, hogy a Kádár-rendszert a nép elementáris erejű tömegmozgalmai döntötték volna meg, nem beszélhetünk. A rendszer támogatottsága mindazonáltal rohamosan csökkent, ám ez nem sztrájkokban és egyéb szociális jellegű megmozdulásokban, hanem a lakosság csöndes hangulatváltozásában fejeződött ki. Ezt mutatták annak az akkor titkos vizsgálatnak az eredményei, amely arra volt kíváncsi, hogy az emberek hogyan ítélték meg Magyarország helyzetét a Nyugathoz viszonyítva. Arra a kérdésre, hogy a nyugati országokkal összevetve miben vezet, és miben marad el Magyarország, 1981-ben az emberek még meglehetősen optimista és a rendszer szempontjából megnyugtató válaszokat adtak. A megkérdezetteknek ekkor több mint 90%-a gondolta úgy, hogy a gyermekek iskoláztatásának, az egészségügyi ellátásnak és a munkához való jognak a lehetőségei Magyarországon jobbak, és több mint 60%-a hitte, hogy Magyarországon a pénz értékállóbb, és könnyebb lakáshoz jutni. A válaszadók többsége az anyagi jólét és a külföldi utazások tekintetében ismerte el a nyugati

országok fölényét, de többnyire ezt sem túlzottan magas arányban. Mérsékeltében, mint 1981-ben, de a 19 összehasonlítási szempont közül 1986-ban 9-ben még mindig Magyarország vezetett, s csak 10-ben került a nyugati országok mögé. A drasztikus változások az emberek felfogásában 1986 és 1988 között következtek be. Ekkor már csak a munkához való jog szempontjából vezetett Magyarország, amely a teljes foglalkoztatottság lényegében még mindig érvényes elvével volt magyarázható. Minden egyéb tekintetben a nyugati országokban uralkodó viszonyokat tartották jobbnak a megkérdezettek. Az emberek különösen nagymértékben veszítették el bizalmukat a forint értékállóságában, a megfelelő gyermeknevelés, illetve iskoláztatás lehetőségében, az egészségügyi rendszer színvonalában, valamint a mindenki számára egyenlő előrejutási esélyek biztosításában.¹¹

Az ellenzék megszerveződése

■ Ha társadalom nagyobb része nem is mutatott politikai aktivitást, az értelmiség körében – és ez tekinthető a rendszerváltozás harmadik okának – kezdtek körvonalazódni azok a csoportok, amelyek elégedetlenségüknek nyilvánvaló jeleit adták. A magyar szellemi élet immár évszázados megosztottságát leképezve az ellenzéknek két nagy ága formálódott ki: az ún. demokratikus, emberjogi vagy urbánus és az ún. nemzeti vagy népi. Előbbiek számára sokáig az általános emberi jogok és a civil szerveződés lehetőségeinek biztosítása, utóbbiak számára pedig a magyar kisebbségek hatékonyabb védelme és a társadalmi devianciák elleni küzdelem voltak a legfontosabb hívószavak. Alapvetően azonban mindkettő a rendszer demokratizálására törekedett.

Az ellenzék e két nagy áramlata mellett az 1980-as évek első felében számos más ellenzéki jellegű tömörülés is megszerveződött. Az egyetemisták körében ilyennek tekinthető a Jogász Szakkollégium (1983), a későbbi Fidesz bölcsője; a művészvilágban az 1970-es évek második felétől működő Fiala József Attila Köre és az *Inconnu* csoport; valamint az ún. klubmozgalom.

Az egyes ellenzéki irányzatokat kezdetben az együttműködés és a hatalommal szembeni közös, antikommunista jellegű fellépés igénye jellemezte. Ennek az 1980-as évek első felében számos jele mutatkozott. 1980–81-ben ilyen volt a Bibó István tiszteletére összeállított emlékkönyv, amelynek 76 szerzője között népi és urbánusok, antimarxisták és egyfajta demokratikus szocializmussal rokonszenvező revizionisták, állástalanok és vezető kutatóintézeti dolgozók egyaránt találhatók voltak. Az ellenzéki együttműködés másik fontos eseményének az 1985 nyarán Monoron megszervezett találkozó tekinthető. Ennek előadói közül a demokratikus ellenzék Kis János, Kenedi János és Szabó Miklós, a népi-eket Csoóri Sándor és Csurka István, az '56-osokat Donáth Ferenc és Vásárhelyi Miklós, a reformközgazdászokat pedig Bauer Tamás és Laki Mihály képviselte.

A monori találkozót követően az ellenzék a programalkotást tekintette fő feladatának. Az első részletes javaslattal (*Fordulat és reform*) a reformközgazdászok egy csoportja (Lengyel László, Matolcsy György, Antal László stb.) jelentkezett 1986-ban. A gazdasági jellegű teendők mellett, amelyek a piacgazdaság követelményeit tartották szem előtt, az anyag politikai javaslatokat is tartalmazott. Szerzői a csoportérdekek intézményes artikulálásának biztosítását, azaz a monolit és autoriter rendszer pluralizálását és demokratizálását ajánlották. A következő év nyarán a *Beszélő* szerkesztői – Kis János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottilia – tettek köz-

zé részletes programot *Társadalmi Szerződés* címmel. Bár a szerzők politikai ideálja a pártok teljesen szabad versenyén alapuló nyugati típusú parlamentáris demokrácia volt, az adott helyzetben ezt még „távoli álomnak” tartották. Közvetlen célként ezért a jogállamiságnak és a politikai demokráciának olyan korlátozott formáját körvonalazták, amelyben a kommunista párt még élvezett volna bizonyos privilégiumokat. A harmadik részletes programot Bihari Mihály dolgozta ki *Reform és demokrácia* címmel. Az 1987 őszen elkészült munka ugyancsak az egypártrendszer keretei között mozgott. Legfontosabb javaslatai az MSZMP-én belüli platformszabadság biztosítása, valamint a hatalmi ágak különválasztása, és ennek keretében a parlament törvényhozói szerepének a visszaadása, továbbá a parlamentnek s nem a pártnak felelős kormányzati tevékenység helyreállítása voltak.¹²

A népi-nemzeti szárny nem állt elő saját politikai programmal. Elsőként hozta viszont létre a maga legális mozgalmát. A szervezet, amelyet Magyar Demokrata Fórumnak (MDF) kereszteltek el, 1987. szeptember 27-én alakult meg Lakitelken, a Lezsák Sándor helybéli költő és tanár udvarán felállított sátorban. A második ellenzéki szervezetet a KISZ-szel elégedetlen fiatalok hozták létre 1988. március 30-án Fiala Demokraták Szövetsége (Fidesz) néven. A demokratikus ellenzék vezetői kezdetben abban bíztak, hogy valamennyi vagy legalábbis a legtöbb ellenzéki szervezet összefogására képesek lesznek. Ennek érdekében hívták életre 1988. május 1-jén a Szabad Kezdeményezések Hálózatát. A feltartóztathatatlan pártosodás jeleit érzékelve később Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) néven hozták létre saját szervezetüket. 1988-ban az ellenzék befolyása már nem százakra vagy ezrekre, hanem tízezrekre terjedt ki. Erről tanúskodott az 1988. március 15-i budapesti tömegdemonstráció, amelyen mintegy 10-15 ezren vettek részt, valamint a Magyar Demokrata Fórum taglétszáma, amely 1988 végére elérte a 10 ezer főt.¹³

Az állampárt bomlása

■ A társadalom csöndes elégedetlenkedése és az ellenzéki szervezetek „hangos” aktivitása mellett a kádárizmus hitelvesztésének eklatáns jele volt a párvezetésen belül kiéleződött ideológiai harc és magának Kádárnak a bukása is. Ezt tekinthetjük a rendszerváltozás negyedik okának. A szétesésnek indult pártot és az ellenzékiekkel gyakran együttműködő kritikus pártértelmiséget 1988 elején Kádár és a mögötte álló „régí gárda” több figyelmeztetésben részesítette. A lavinát azonban többé nem lehetett megállítani. Az 1988. május 23–24-re összehívott rendkívüli pártértekezlet a vezető testületek teljes átalakítása mellett döntött. A 13 addigi PB-tagból a küldöttek mindössze 3-at választottak újjá. Beválasztották viszont Nyers Rezsőt és Pozsgay Imrét, akik a pártelit legelkötelezettebben reformbarát újítoi voltak. A párt első titkárává az élre törő Grósz Károlyt választották, a meglepett és megalázott Kádár pedig az újonnan létesített és hatalom nélküli pártelnöki pozícióval kényszerült megelégedni.¹⁴

Az új vezetés az 1988. július 13–14-i KB-értekezleten nézett szembe az egyre kilátástalanabb helyzettel. A testület beletörődött a teljes foglalkoztatottság feladásába, vagyis a munkanélküliség elkerülhetlenségébe. Belátta azt is, hogy a tulajdonváltás, azaz az állami tulajdon legalább részleges magánosítása nélkül a termelékenység érdemben nem növelhető. 1988 októberében a parlament ennek alapján fogadta el az ún. társasági törvényt (VI tc.), amely engedélyezte az

állami vállalatok magántársaságokká alakulását. Ezzel visszafordíthatatlan folyamatok indultak el a társadalmi tulajdon összeomlása és a magántulajdonon alapuló piac- és versenyzgazdaság kialakulása terén.¹⁵ A pártvezetés és a közvélemény által vitatott másik nagy kérdéskör a politikai intézményrendszer reformja, azaz a „szocialista pluralizmusnak” nevezett elképzelés pontos mibenlétének a tisztázása volt. Azt az ellenzéki követelést, hogy a pártot a társadalom, a kormányt pedig az Országgyűlés ellenőrzése alá kell helyezni, erre az időre a párt reformerei is elfogadták. Tisztázásra várt azonban, hogy a hatalommegosztásnak ez a formája és az érdekek nyílt artikulációja az egy- vagy a többpártrendszer keretei között valósuljon-e meg. Grósz és a párt körülötte tömörülő technokrata vezetői az egypártrendszeren belüli pluralizmus álláspontját képviselték. Pozsgay, Nyers és a párt velük tartó radikális reformerei viszont már ekkor többpártrendszerben gondolkodtak.

Az új vezetés és az ellenzék viszonya ellentmondásos volt. A Nagy Imre kivégzésének 30. évfordulójára emlékező 1988. június 16-i budapesti tüntetést, amelyen mintegy 400-an vettek részt, a rendőrség durván feloszlatta. Az erdélyi falurombolás ellen tiltakozó június 27-i tömeggyűlést, amelyen több tízezen jelentek meg, viszont engedélyezték a hatóságok. 1956 óta ez volt az első olyan nagy tömegmegmozdulás, amelyet nem a párt vagy szatellit-szervezetei szerveztek. 1988. szeptember 12-én felvonulhattak a bős-nagymarosi vízlépcső megépítése ellen tiltakozók is. Pozsgay Imre, aki nemcsak PB-tag, hanem júniustól a kormány államminisztere is volt, november 25-én bejelentette, hogy az MSZMP párbeszédet kezd az ellenzéki szervezetekkel. Röviddel ezután, november 29-én Grósz Károly viszont arról beszélt a budapesti Sportcsarnokban összegyűlt pártaktivisták és munkásór-parancsnokok előtt, hogy az MSZMP az egypártrendszer viszonyai között képzeletben el a politikai pluralizmust, s hogy „fehérterror” réme fenyeget.¹⁶

A pártvezetésen belüli megosztottságot tovább éllezte Pozsgay Imre 1989. január 28-i rádiónyilatkozata, melyben az 1956-os „ellenforradalmat” népfelkelésnek minősítette, és egyben a többpártrendszer bevezetése mellett is állást foglalt. A Központi Bizottság február 10–11-i ülésén vitatta meg a Pozsgay nyilatkozata által előtérbe állított kérdéseket. Késhegyig menő vita után a testület végül bizalmat szavazott a kommunista reformpolitika szimbólumává magasodott politikusnak. Az ülésről kiadott közlemény hangsúlyozta, hogy a népszuverenitás és a jogállamiság elvéből kiindulva a Központi Bizottság folytatni kívánja a politikai intézményrendszer mélyreható reformját, s hogy a politikai rendszer pluralizálása az adott helyzetben a többpártrendszer keretei között valósítható meg.¹⁷

Átkelés a Rubiconon

■ A közlemény megjelenésekor az egypártrendszer ténylegesen már a múlté volt. A Magyar Demokrata Fórum és a Fiatal Demokraták Szövetsége után 1988 végén és 1989 elején számos más pártszerű képződmény jött létre. A Szabad Kezdeményezések Hálózatából 1988. november 13-án megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége. Ezt november 18-án a Független Kisgazdapárt újjáalakulása követte. A Szociáldemokrata Párt 1989 januárjában, a Nemzeti Parasztpárt – Magyar Néppárt néven – 1989 februárjában szerveződött újjá. Az ún. történelmi pártok színre lépését a Kereszténydemokrata Néppárt április 2-i újjáalakulása tette teljessé. A pártok száma 1989 nyarára 30, az év végére 60 fölé emelkedett.

Az ellenzéki pártok és szervezetek 1989. február 17-i nyilatkozatukban üdvözlötték, hogy az MSZMP elfogadta a többpártrendszer mint a hatalomgyakorlás egyedül demokratikus formáját. Egyben – a lengyel példát szem előtt tartva – javasolták, hogy a párt és a kormány kezdjenek tárgyalásokat az ellenzékkel a hatalom megosztásáról és a demokráciába való békés átmenet módozatainak a kidolgozásáról. A hatékonyabb fellépés érdekében a legfontosabb nyolc ellenzéki szervezet 1989. március 22-én megalakította az Ellenzéki Kerekasztalt (EKA). Ezt megelőzően, 1989. március 15-én legalább százezren vettek részt az ellenzéki szervezetek immár senki által sem zavart megemlékezéseiben, miközben a hivatalos ünnepségen alig húszezren jelentek meg. Az ellenzéki megmozdulások csúcspontjaként Csengey Dénes, az MDF politikusa jelképesen lefoglalta a Magyar Televíziót, Cserhalmi György színész pedig felolvasta a 12 pontba foglalt, 31 ellenzéki szervezet által aláírt követeléseket. A megemlékezéseket és az ünnepi eseményeket a televízió egyenes adásban közvetítette. A magyar nép nagy tömegei számára a rendszerváltás programja ekkor körvonalazódott először.

1989 tavaszától lélegzetelállító ütemben peregtek az események, omlott össze a pártállam, és haladt előre az a folyamat, amely a modellváltáson túllépve immár félreérthetetlenül a rendszerváltás irányába mutatott. Az előremene-külés politikáját választva április 22-én feloszlott a KISZ. Május 8-án az ekkor már nagybeteg Kádár Jánost minden vezető beosztás alól felmentették. Ugyan-ezen a napon a Magyar Tudományos Akadémia rehabilitálta azokat a tudósokat, akiket politikai okokból megfosztottak akadémiai tagságuktól. Május 13-án a kormány felfüggesztette a negatív szimbólummá vált nagymarosi vízlépcső építését. Június 8-án Glatz Ferenc művelődési miniszter bejelentette az orosz nyelv kötelező oktatásának megszüntetését.

Az egész társadalmat megrázta Nagy Imre, Maléter Pál és társaik ünnepélyes újratemetése június 16-án. A kegyeleti aktus hatását fokozta, hogy július 6-án elhunyt Kádár János. E két szimbolikus tartalommal is rendelkező esemény félreérthetetlenül jelezte, hogy egy történelmi korszak a végéhez közeledett. A látványos eseményekkel párhuzamosan – 1989. június 13-tól szeptember 18-ig – a nyilvánosság kizárásával folytak az Ellenzéki Kerekasztal, az MSZMP és az ún. harmadik oldal (szakszervezetek, Hazafias Népfront stb.) tárgyalásai (Nemzeti Kerekasztal) a rendszerváltás alapkérdéseiről, illetve a leendő magyar köztársaság alkotmányos alapjairól. Ennek eredményeként kiáltották ki 1989. október 23-án a Magyar Köztársaságot, és rendezték meg 1990 tavaszán az első szabad választásokat. Az azóta eltelt időszak megítélése különböző. 1989 történelmi jelentőségéhez, amelynek lényege a kádári „puha” diktatúra összeomlása és a demokratikus átmenet játékszabályainak a kidolgozása volt, azonban semmi két-ség sem férhet.¹⁸

■ JEGYZETEK

1. Moszkvából hazalátogatva 1946 telén tanítványai és bizalmasai körében Szekfű „egy új török hódoltságához” hasonlította Magyarországot helyzetét, és azt valószínűsítette, hogy ez az állapot nem 150 évig, hanem esetleg „évszázadokig”, illetve addig fog tartani, „ameddig a Szovjetunió tart”. – Hanák Gábor interjúja Kosáry Domokossal. Országos Széchényi Könyvtár. Történelmi Interjúk Tára és Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Bp., 1990, Katalizátor Iroda, 307–308.
2. Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe*. New York University Press, New York, London, 1991. 5–119. – Idézet a 117. old.-on.
3. Uo. 125. és Zbigniew Brzezinski: *Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977-1981*. New York, 1985². 146–150. és 296–300.

4. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1985. 546.
5. David K. Shipler: *Missionaries for Democracy: U. S. Aid for Global Pluralism*. New York Times June 1. 1986. Vö. Bennett Kovrig: i. m. 181–182.
6. John Rees: *Az új imperializmus*. Eszmélet 9–10. (1991. május) 151.
7. A szovjet utódlás folyamatát és kulisszatitkait részletesen tárgyalja Kibicz Gyula: *Változások a Szovjetunióban?* Magyar Füzetek 18 (1987) 55–73.
8. Minderre részletesebben lásd Ilya Zemstov – John Farrar: *Gorbachev. The Man and The System*. Transaction Publishers, New Brunswick, Oxford, 1989. 105–177. és Stephen White: *After Gorbachev*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1993.
9. Részletesebben lásd erre Romsics Ignác: *Félperifériától a félperifériáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye*. In: *Uő: Történelem, történetírás, hagyomány*. Osiris, Bp., 2008. 155–157.
10. *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. KSH, Bp., 1996. 94–100., 194–211. Vö. Perczel György: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 1996. 102–119.
11. Nagy Lajos Géza: *A kettőszakadt társadalom*. Jel-Kép 1989. 4. sz. 55.
12. *Magyar történeti szövegyűjtemény 1914–1999*. II. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2000. 396–407.
13. Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Monográfia. T-Twins Kiadó, Bp., 1995. 318–460.
14. Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon, Bp., 2002. 71–79.
15. Közli *Magyar történeti szövegyűjtemény...* i. m. II. 432–436.
16. Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás...* i. m. 98–107.
17. Népszabadság 1989. febr. 13. Közlemény az MSZMP Központi Bizottsága február 10–11-ei üléséről. – A határozat autentikus szövegét közli *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1985–1989*. Szerk. Vass Henrik. Interart Stúdió, Bp., 1994. 553–555. Vö. Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1998. 307–308.
18. Az 1989–90-es események nagyon alapos és részletes leírását adja Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Bp., 2006. 359–547.

